

25. ПСРЛ – Т. III. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // Полное собрание русских летописей. – М.: ЯРК, 2000. – 720 с.
26. Моця О. П. Половці і Русь в XI ст. / О.П. Моця. // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверська думка, 1997. – С. 47–48.
27. Комнина Анна. Алексиада / пер. с греч. Я. Любарского. – М.: Наука, 1965. – 688 с.
28. Князький І.О. Візантія і кочевники южнорусських степей / І.О. Князький – СПб.: Алетейя, 2003 – 192 с.
29. Арутюмова-Фидярян В.А. К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время норманнской кампании / В.А. Арутюмова-Фидярян // Византийский временник. – М.: Наука, 1972. – Т. 33. – С. 115 – 119.
30. Анчабадзе З.В. Кипчаки Северного Кавказа по данным Грузинских летописей XI – XIV вв. / З.В. Анчабадзе // О происхождении балкарцев и карачаенцев. Материалы научной сессии по проблемам происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик, 1960. – С. 120 – 128.
31. Пилипчук Я.В. Суспільний лад та державна організація кипчаків в XI – XIII ст. / Я.В. Пилипчук // Східний світ. – К.: Ін-т сходознавства НАНУ, 2012. – № 4 – С. 78 – 89.
32. Раби Петахья. Кругосветное странствие Раби Петахии Регенсбургского / пер. с евр. П.Марголина. – М.: Мосты культуры, 2004. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083
33. Ал-Идриси Мухаммад. Развлечение страшно желающего странствовать по землям / пер с араб. Волина С.Л. // [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083

Осипенко М. С. Расселение и социально-политическая организация половецких племен в Причерноморских степях второй половины XI в.

Статья посвящена изучению половецких племенных объединений на стадии их формирования до появления и расселения на территории Причерноморья во второй половине XI века. Проведен краткий анализ этнополитической ситуации Евразийской степи VII – X веков. Рассмотрены основные проблемы социально-политической организации кочевников. Также показано зарождение и развитие нового кочевнического этноса, что сложился в данном регионе, его влияние на соседние оседло-земледельческие государства и их первые взаимоотношения в указанный период.

Ключевые слова: Причерноморская степь, кочевники, половцы, этнополитика, конфедерация племен.

Osyenko M. S. The settlements and social and political organization of cumans tribes in The Black Sea Steppe in the second part of XI century.

The article deals with the research of the tribal groups of cumans from the initial stage of their forming till their appearance and settings in The Black Sea Steppe area in the second part of XI century. The brief ethno-political analysis of Eurasia steppe in VII – XI centuries has been carried out. The main problems of social and political organization of nomads have been observed. The development of new nomads' ethnos, which was formed in this region, it's influence on neighboring sedentary-agricultural states and their mutual relations in the indicated period have been pointed out.

Keywords: The Black Sea Steppe, nomads, cumans, ethno-politic, tribes confederation.

УДК 94(477)"16"

Т. Р. Ковалець

КОЗАЦЬКА СТРАТЕГІЯ У ПОВСТАННІ 1625 р. В УКРАЇНІ

У статті здійснено спробу з'ясувати стратегічний план козацького командування у виступі 1625 р. на Подніпров'ї і простежити його реалізацію у ході бойових дій. Точки зору дослідників на стратегію козаків у повстанні 1625 р. різняться, проте необхідна реконструкція передумов виникнення цієї історичної події, її перебігу та результату із залученням робіт українських і зарубіжних науковців, джерелознавчих матеріалів, архівних документів, мемуарів із врахуванням усіх факторів впливу на цю стратегію.

Ключові слова: козацьке повстання 1625 р., Марко Жмайло, стратегія, Станіслав Конєцпольський.

У військовій історії України 20-х рр. XVII ст. чільне місце займає повстання під керівництвом Марка Жмайла – датований 1625 роком антишляхетський виступ запорозького війська, виступ, який серед істориків користується і користується невеликою популярністю. Через певні обставини деталі його були маловідомі навіть сучасникам, а купі звіти й короткий діаріуш польських очевидців призвели до створення своєрідного міфу легкої перемоги доблесного “*oręza polskiego*” над диким збунтованим хлопством. Тогочасний польський письменник Шимон Шимановський так описав козацькі повстання 20-х рр. XVII ст.:

*Gdy po dwakroć na pana rękę podnosili,
Kozacy porażeni znowu się prosili.
Najpierwsza pod Krukowem na Niedweżych Łozach,
Jako ich poginęło w taborach, w obozach,
Powtóre Perejasław dobrze wiadom tego,
Co się w ten czas z Kozaki działo koło niego,
Których tam Koniecpolski z kwarcianymi gromił
Chorażwiami, swawoli aż onę uskromił¹ [1, s.56].*

¹ Коли двічі на пана руку підносили,

Спроба наукової рефлексії подій 1625 р. в історіографії Російської імперії XIX ст. характеризувалась значним запозиченням із польського історіописання знаменитого образу “дикої козаччини”, що найяскравіше виявилось у працях П. Куліша [2, с.150–161] та М. Покровського [3, с.141–142]. Звісно, у такій канві не могло бути й мови про спробу рівноцінного розгляду стратегічних планів командування сторін, узагалі застосування до дій та задумів повстанських лідерів терміна “стратегія”.

У першій і поки що єдиній науковій розвідці, присвяченій повстанню під проводом М. Жмайла, авторства відомого українського історика та географа кін. XIX – поч. XX ст. С. Рудницького [4] робиться спроба з’ясувати хоча б у загальних рисах бачення козацькими вождями власних сил та сил супротивника, шляхів збору військ, територіально-часових параметрів ведення бойових дій, тобто цілий спектр виявів стратегічного мистецтва. Від часу цієї публікації в науковий обіг було введено великий масив джерельних матеріалів [5; 6; 7], котрі дають змогу іще докладніше та скрупульозніше проаналізувати козацький виступ 1625 р. крізь призму стратегічного бачення його лідерів. Саме такий аналіз і є метою нашої студії.

У вересні 1625 р. кварцяні загоны польського війська залишили Поділля та почали висуватись у напрямку Києва. 25 вересня біля Павлоччі до війська приєднався польний коронний гетьман Станіслав Конєцпольський. Іще раніше польське командування відправило у наддніпрянські міста листи із запитом про їх лояльність до уряду. 26 вересня прибули київські, а 27-го – білоцерківські послы із запевненнями покори гетьманові [8, с.144]. Водночас С. Конєцпольський оголосив метою свого походу приведення запорозького війська до порядку, що у свідомості козаччини справедливо асоціювалось із припиненням морських походів, масовими виписами з козацьких реєстрів та розташуванням коронних загонів “на лежах” по скозачілих наддніпрянських містах. Назривало велике збройне зіткнення.

Похід С. Конєцпольського, що відбувався як діяльність спеціально призначеної “комісії”, очікувався козаками ще з 1623 р. Саме тоді польський сейм видав постанову про таку комісію та визначився зі списком комісарів. У 1624 р. ця акція не відбулась, і найголовнішою причиною була заклопотаність більшості уповноважених до неї магнатів. Разом з тим навесні 1624 р. нещодавно обраний козаками гетьман Марко Жмайло проводить раду, на якій основним питанням була оборона подніпрянських міст у разі можливого приходу поляків [7, с.32–33]. Схоже, весна і літо 1624 р. на Україні минули в очікуванні коронного війська. Про це, зокрема, пише у своїх листах до московського царя київський православний митрополит Йов Борецький, зауважуючи, що козаки не зможуть вистояти без підмоги царського війська. У червні Борецький узагалі згадує про початок походу і просування Конєцпольського до Білої Церкви. Ці повідомлення виявилися дуже завчасними, однак вони дають змогу простежити, наскільки швидко подібні чутки поширювались Україною [6, с.143–144].

Навесні 1625 р. ситуація була схожою. У квітні якийсь збір козацьких загонів провів полковник Олифер Голуб “під Лубнами у своєму городку на річці Сулі у Наливайковому таборі”. Згідно з повідомленнями російських інформаторів, козаки проти поляків за “білоруські городи хочуть стояти”. У червні схожий збір козацького війська відбувся у Крилові [7, с.34]. Влітку поширювались чутки, начебто запорожці “двадцять тисяч із Дону государевих козаків собі на поміч покликали” [5, с.55]. Хоча донці залишились глухими до цих прохань, деякі групи українських козаків, що перебували на Дону, все ж повернулися на Запорожжя [9, с. 25]. Чутки про вихід польського війська кружляли Україною також у червні-липні [7, с. 34]. Водночас поширювались вісті, начебто волосні козаки “вивезли із Запорожжя в українні міста 70 гармат і за рештою черкас на Запорожжя послали, щоб... йшли на збір в українні міста” [5, с.54].

У серпні на Січі перебував Александр Яхія – самозваний син османського імператора. За його пізнішими розповідями, наприкінці місяця “до козаків прийшла новина, що гетьман Конєцпольський з поляками йде на них... до Києва... і з Запорожжя козаки розійшлись по литовських городах і почали збиратися проти гетьмана Конєцпольського” [10, с.176]. Ця чутка підкріплювалась листом самого польного коронного гетьмана, у якому запорожців запрошувалось прибути в обумовлене місце для переговорів. 29 серпня у Києві було скликано козацьку раду, де обговорювались наступні дії Війська. Рада вирішила обрати Переяслав місцем збору козацьких загонів на волості. Очікувалось, що згодом туди із Запорожжя прибуде решта війська на чолі з гетьманом [7, с.37].

Численні московські інформатори упродовж першої половини вересня однотипно повідомляли царських воевод: “козаків запорозьких у зборі проти гетьмана і поляків ніде нема” [6, с.145]. Заплановане скупчення козацьких загонів на волості, однак, відбувалось, хоча й дуже повільно. Наприкінці місяця 2-тисячний козацький загін вийшов із Києва, перейшов Дніпро і став у Пивах [6, с.147; 7, с.39]. Московські купці, котрі перебували в Києві, розповідали, що після виходу козаків з міста туди прибули дві роти поляків, які “забирають у Києві всі човни й пороми”, щоб відіслати їх до гетьмана. Саме біля Києва сталися перші сутички: повідомлені про прихід невеликого польського підрозділу, козаки вислали до міста загін із 400 вояків, котрі загнали поляків у замок, де вони на певний час “закрилися... з військом і міщанами” [7, с.39]. Командував цими загонами полковник О. Голуб. Для пришвидшення збору козаків на волості він

---

*Козаки зазнавали поразок і знову просилися.
Спершу під Куруковим на Ведмежих Лозах,
Як їх погинуло в таборах, в обозах,
Другого разу Переяслав добре пам’ятає,
Що в той час із козаками діялось біля нього,
Яких там Конєцпольської із кварцяними громив
Хоругвами сваволю, аж поки її не приборкав (дослівний переклад наш – Т. К.)*

послав значні відділи “у Канів, у Черкаси, в Мошни, у Ржищів” [7, с.39]. Певні сили запорожців концентрувалися також у Переяславі [6, с.148].

15 вересня коронне військо перейшло Буг, а 25-го зупинилося біля м. Паволочі [8, с.144]. Як бачимо, до підходу поляків до межі “козацьких володінь” від часу ради у Києві минув майже місяць. Із повільним просуванням коронних підрозділів углиб України скупчення козацьких загонів часто відбувалось у безпосередній близькості із супротивником [11, с.75]. Очевидно, Конєцпольський дізнався про плани козаків провести збір у Переяславі, оскільки зупинив своє просування в напрямку Києва та рушив їм навперейми. 11 жовтня, підійшовши до Канева, поляки застали там значні козацькі сили, зібрані з Черкас, Канева, Богуслава, Корсуня, Білої Церкви, Ржищева, Фастова, Рокитної та Вільшанки [7, с.37–38; 8, с.227].

Зважаючи на те, що запорожці знали про похід Конєцпольського, важко пояснити такий повільний збір їх по Україні. С. Рудницький вважав, що козаки взагалі не були готові до війни [4, с.18]. Російський дослідник Б. Флоря пояснював це поразкою одного з морських походів 1625 р., у якому волосне козацтво зазнало величезних втрат від османського флоту у битві під Кара-Керменом [7, с.36; 12, с.164; 13, с.534; 5, с.56.]. На нашу думку, головна причина такої пасивності пов'язана з командним центром Війська, яким було Запорозжя і де перебував гетьман Марко Жмайло з основними силами. За певними відомостями, у цей час там відбувалась активна підготовка до спільного козацько-татарського походу на володіння Османської імперії за Дунаєм [14, с.90]. Затримка виходу запорозького війська із Січі [15, с.133] може вказувати на тривалі переговори козаків із Шагін-Гіреєм з метою найму загонів ординців для бойових дій проти С. Конєцпольського. Ідея залучення до боротьби з польським військом легкої татарської кінноти, дисциплінованої, маневреної, незамінної при швидких набігах та розвідці [16, с.109], виникла ще під час повстань К. Косинського та С. Наливайка, однак тоді вона не була реалізована. Під час повстання 1625 р. раз-по-раз до Бахчисараю прибували козацькі посольства, “прохаючи про допомогу проти війська його королівської милості” [17, с.279; 18, с.91]. В одній із таких місій взяли участь “Діденко¹ та вождь Юрко із Черкас” [18, с.91]. Запорожці настільки були впевнені у своєму союзникові, що активно розпускали чутки про прибуття до них “від Шагін-Гірея татар кримських тридцять тисяч” [19, с.97; 14, с.91]. Польний гетьман також до кінця повстання остерігався появи на полі бою татар, однак ті залишилися повністю нейтральними [20, с.6.]. На думку більшості дослідників, причиною цього є вдалі дипломатичні заходи Конєцпольського, який вислав ханові затримані “упоминки” та через послів переконав його не втручатись у події на Україні [4, с.13–14].

Повільність просування коронних підрозділів, особливо на проміжку від Боровиці до Крилова, на перший погляд, до кінця незрозуміла [8, с.147–148]. З'ясувати мотиви та наміри польного гетьмана може допомогти один із листів українського магната Юрія Збараського до короля Жигмунта III, написаний саме напередодні кампанії. У ньому шляхтич детально проаналізував ситуацію на Україні, в т. ч. спроектував можливий розвиток подій при спробі приборкати козаків силою зброї. “Скільки в руках тих людей? Всі тамтешні руські землі”, – писав Збараський, натякаючи на Україну як основне джерело постачання рекрутів, зброї та боєприпасів для запорозького війська. Останнє, зі слів адресанта, настільки сильне, що могло становити реальну загрозу для комісарських загонів: “бережи Боже, щоб якось необережно діючи, поразки на військо [не принести]”. Якщо справа все ж таки дійти до бойових дій, Збараський радив спробувати “зустріти їх без табору”, тобто намагатися заскочити зненацька під час маршу [21, с.287–289]. Поради українського магната, схоже, відобразилися в інструкціях короля до Конєцпольського, через що той діяв дуже обережно та в першу чергу опановував Наддніпрянщину.

У другій декаді жовтня після відходу загонів Голуба із Канева та Черкас Запорозжя нарешті виявилось готовим відповісти на численні прохання волості про допомогу. 18 жовтня козацькі посланці передали польським комісарам листа із повідомленням: “старший наш із Запорозжя ще не прибув, зараз перед собою прислав із Запорозжя одного товариша, за яким обіцяв одразу і сам прийти на Україну і до нас” [8, с.171]. С. Рудницький зробив закид у бік О. Голуба, докоряючи йому недалекоглядність відступу на південь. На думку вченого, у діях козаків був значний “блуд стратегічний”, оскільки вони могли “рушити без перешкоди на північ і зайти ззаду Конєцпольському, що стояв під Каневом, коли б він даліше наступав. Тим способом не допустили б вони до нього комісарських полків і могли б його військо ще тоді не дуже численне взяти в два вогні” [4, с.19]. Лист Війська Запорозького до комісарів від 18 жовтня багато що пояснює у діях козаків. Стає зрозуміло, що, окрім збору сил, запорожці ніякі наступальні дії без гетьмана проводити не могли, як і не мали права вести повноцінні переговори з поляками. Для керування військом на волості Жмайло “перед собою прислав із Запорозжя одного товариша” – якогось Ярему Михайловича, що перебрав командування від О. Голуба на себе [8, с.171–173].

Затримку із висуванням запорожців на Україну можна пояснити також відсутністю на Січі значної частини товариства, яке перед самим приходом Конєцпольського рушило у черговий морський похід [22, р.91; 7, с.39]. Можливо, козацьке військо пішло на волость одразу після прибуття із моря своїх основних контингентів.

Як бачимо, перший етап кампанії 1625 р. був програний козацькими командувачами майже без боротьби. Полковникові О. Голубу вдалося зібрати загоны хіба що на обмеженій частині Наддніпрянщини, а відхід униз по Дніпру був єдиним варіантом вивести з України хоч якісь козацькі підрозділи. За повідомленням одного із учасників комісії, повстанці намагалися “відступати перед військом Речі Посполитої, завжди на кожну ніч п'ять або шість миль запасу маючи” [23, с.96–97]. Конєцпольський докладав зусиль, щоб зупинити цей відхід супротивника силами мобільних груп кінноти під командуванням ротмістра Одрживольського, та козакам у бою над р. Мошною вдалося відбитися і продовжити відхід [8,

¹ Можливо, це був Андрій Діденко, наступник Івана Кулаги-Петражицького, козацький гетьман у 1632–1633 рр.

s.146]. Усе ж, зайнявши волость та відтіснивши повстанські загони майже до безлюдних просторів Дніпрових плавнів, Конєцпольський домогся стратегічної переваги на самому початку кампанії, оскільки не дозволив запорожцям повністю зібрати підкріплення та провести забезпечення війська провізією, зброєю і боеприпасами по містах Наддніпрянщини.

Інструментом для упокорення України польський командувач обрав кривавий терор. Утікач із Києва запорозький козак Софроній Савицький розповідав путивльських воєводам, що по наддніпрянських “містах поляки козаків багатьох побили і міста їх козацькі розорили”, особливо це стосувалося Канева та Черкас [6, с.148–149; 5, с.61–62]. Незадовго після прибуття до Цибульника повстанці слізно просили Конєцпольського: “дружини і дітки, худоба та інша живність, яка зараз після наступу їх Милостей з військом на Україну є забрані, щоб пильне старання про повернення їх було вчинене просимо, бо цього терпіти не заслужили”. Як засіб морального тиску на запорожців, їх жінок та дітей тримали в ув'язненні у польському обозі [8, s. 198].

Реконструвати стратегію сторін важко без урахування специфічних факторів, які впливали на бачення подій військовими командувачами. Одним із таких була епідемія холери, що лютувала в Речі Посполитій. За нашими спостереженнями, дослідники повстання 1625 р. мало уваги звертали на цей фактор. Український учений В. Марочкін вважав, що неквапливий рух польського війська та його “дивна” поведінка стосовно багатьох наддніпрянських поселень (коли коронні підрозділи на віддалі оминали міста, навіть не намагаючись туди вступити) пояснювалася могутніми повстаннями там українського населення [11, с.75]. Однак джерела засвідчують інше. Священик Філіпп, довірена особа Й. Борецького, розповідав наприкінці осені московським дякам: “у козаках дальніх містах і містечках, у Трахтемирові та в Корсуні мор був, і як гетьман Конєцпольський на козаків приходив і міста їх... розорював, і повз ті міста та містечка, де мор був, проходив мимо, залишаючи сильні застави і наказував людею туди не пускати нікого” [10, с.261]. Слова священика підтверджуються у численних звітах царських воєвод. Зокрема, наприкінці літа 1625 р. останні були змушені облаштувати застави, щоб “із Литви з міст, заражених мором, у Севськ і у Севський повіт та інші міста і повіти черкаси не проїжджали і пішо не проходили” [5, с.55]. Восени епідемія продовжувала лютувати Україною, зокрема “в Трахтемирові та в Березані” [6, с.146]. “Мор” і боротьба з ним значною мірою пояснює дуже уповільнений збір козаків та пересування повстанських і коронних загонів.

На початку третьої декади жовтня підрозділи Яреми Михайловича після відступу із Канева та Черкас концентрувалися в урочищі Маслів Став. Оскільки основне військо із Січі вже було на підході, місцем зустрічі обох формувань обрали гирло р. Цибульник. Саме туди 23-го чи 24 жовтня сушею і водою прибули запорожці на чолі з гетьманом М. Жмайлом.

Для зрозуміння стратегічного задуму повстанців вважаємо за доцільне спершу проаналізувати персональний склад їх вищого командування. Б. Флорія наголошував на складності визначення у повстанців єдиного лідера. За повідомленнями московських джерел, якими користувався вчений, перехід козацького війська до Цибульника організував Матвій Пирський (дослідник помилково називає діяча Федором [7, с.36]), а вже після сполучення повстанських сил булаву отримав М. Жмайло [7, с.31]. І все ж більшу довіру викликає інформація з польських джерел, зокрема діаріуш кампанії, за яким козаки ще із середини жовтня очікували прибуття саме гетьмана М. Жмайла [8, s.147]. Стосовно ж московських джерел, то зауважимо, що інформатори царських воєвод, характеризуючи командування повстанців, неодмінно відзначало “зірковість” його складу: під орудою Жмайла перебували славні полковники Матвій Пирський, Михайло Дорошенко та Олифер Голуб. Усі четверо діячів належали до “школи” гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, служили на полковницьких посадах під його орудою у польсько-московській війні 1618 р., під час Хотинської битви 1625 р., були керівниками численних морських походів на Чорному морі. Під час безперервних збурень у Війську Запорозькому 1622–1625 рр. склалась унікальна ситуація, коли ці четверо старшин по кілька разів змінювали один одного на гетьманській посаді [24, с.197; 25, с.159; 26, с.173; 27, с.159; 28, с.58]. Існують вагомі підстави припускати, що М. Дорошенко та М. Пирський належали до поміркованого крила козацької старшини, оскільки у 1623 р. обоє на вимогу польського уряду доклали значних зусиль, щоб зупинити морські походи невдоволеної голоти із Запорожжя [7, с.31], у той же час О. Голуб та М. Жмайло, які користувалися величезною повагою серед козацької черні, очевидно, займали радикальні позиції [6, с.150].

Варто зауважити, що на можливості запорозького гетьмана та його найближчого оточення розробити певну стратегічну концепцію будь-якої військової кампанії істотно впливала сама специфіка устрою козацького товариства. За словами запорожців, “коли старший і посол на якусь справу від усього війська обираються, те чинити мусять, що їм військо накаже” [8, s.218], бо вони “не своєю волею, а всього війська управляють” [8, s.204]. На козацькій раді не тільки вибиралися / призначалися військові командири запорожців, а й значною мірою відбувалося планування бойових операцій. Тому як орган волевиявлення запорозьких козаків, рада у повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. показала себе певним “колективним стратегом”, у якому подекуди майже зникав старший війська, його рішення та бачення ситуації. Іноді це призводило до цілком негативних наслідків. Один зі згаданих у джерелах випадків відбувся улітку 1637 р. Тоді гетьман Павло Бут під час масового напливу на Запорожжя людей, “котрі ані самопалів, ані ніякої зброї не мають” (тобто покозачених міщан та селян), задля підвищення боєздатності козацьких загонів намагався провести серед них “рух (гуг),... тобто тих беззбройних вигнати із Запорожжя”. Однак це призвело до стихійної чорної ради, яка затвердила статус-кво і ледь не завершилась стратою Павлюка [29, арк.265]. Вплив військових рад на перебіг жовтневої кампанії невідомий, однак, припускаємо, що міг він бути досить сильний, зважаючи на часті зміни у 1625 р. гетьманів.

Попри те, що козаки активно розпускали чутки про 40 тисяч свого війська [21, с.289], на думку більшості дослідників, загони їх налічували до 20–25 тисяч осіб [6, с.145; 2, с.151; 4, с.20–22; 30, с.35; 31, р.34]. Щодо чисельності коронного війська, у багатьох звітах московських інформаторів згадується про “поляків тисяч із тридцять та три тисячі німців цісарських” [5, с.61; 6, с.147–148]. Ретельний та аргументований підрахунок С. Рудницького підводить до цифри понад 20 тисяч осіб [4, с.20]. Хтозна чи перед приходом до Цибульника козацькі старшини розробляли якийсь стратегічний план ведення бойових дій. Схоже, оцінку ситуації та продумування подальших кроків командування повстанців здійснило вже після об’єднання всього війська.

За словами Г. Мольтке, стратегія завжди спрямовує свої прагнення тільки до найвищої мети, яку можна досягнути при наявних засобах [32, с.176]. Цю “найвищу мету” Конєцпольського, кінцевий проєктований результат його плану комісії, який мав бути реалізований силою зброї, з’ясувати неважко. У той час серед українських магнатів та урядової верхівки антикозацької настрої аж ніяк не затьмарювали здоровий глузд: близька війна зі Швецією, часті набіги татарських орд і непевний мир із Московським царством робили запорозьке військо в очах уряду як потужним джерелом воєнного ресурсу, так і міцним бар’єром оборони України. Конєцпольський вочевидь мав намір завдати козакам дошкульної поразки та змусити їх прийняти всі умови комісії: припинення морських походів, складення реєстру чисельністю 4 тисячі осіб і т. д. Фінальну мету стратегічного плану запорожців визначити важче. Інформатори московських воєвод, очевидці подій вказували, що передусім козаки ставили “оборону віри” та категорично відмовлялися створювати реєстр із такої невеликої кількості вояків [6, с.146, 147; 7, с.32]. Припускаємо, у планах повстанського командування не було тотального знищення супротивника, тільки намір достойно продемонструвати силу і домогтися миру на своїх умовах [8, с.188–198].

Погода теж певною мірою сприяла козакам. Осінь змінилася ранньою зимою. Невідомий автор діаріуша кампанії згадував, що на Подніпров’ї “дуже холодно від приморозків та снігу” [8, с.157].

Ще давній китайський стратег У Ци зауважував, що “потрібно нападати тоді, коли супротивник тільки прибув здалека і ряди його ще невпорядковані” [33, с.470]. Конєцпольський, спостерігаючи на безрезультатність перемовин та поступовим укріпленням козацького обозу, вирішив спробувати приборкати козаків силою зброї. Останні на значному емоційному піднесенні, схоже, також прагнули бою. Саме розташування табору повстанців указувало на те, що налаштовувались вони на відкрите зіткнення: перед обозом простягався степ із високими могилами, на якому розташувалися війська. 29 жовтня із самого ранку коронні загони “поле широке вкрили”. За повідомленням очевидця, у відповідь “перед табором вийшли всі козаки пішо”. Перша фаза бою все ж була за коронним військом: повстанці, не витримавши атаки польської кінноти, відступили під захист своїх укріплень. Однак розвинути успіх поляки не змогли: німецька піхота, яка спробувала пробитися через козацькі укріплення, зазнала значних втрат і змушена була відійти. Дуже дошкуляла запорожцям польська артилерія, численніша за їх власну, що мала змогу в умовах степу вести прицільний вогонь по укріпленнях повстанців [23, с.100; 8, с.149–152].

Козацьке командування швидко зрозуміло свою помилку: спроба ведення бойових дій із дещо меншими за чисельністю, проте краще озброєними і вишколеними коронними підрозділами у відкритому полі рано чи пізно була приречена на поразку. До того ж запорожцям бракувало звичної для них місцевості зі змінним рельєфом, ярів та лісових гущавин, у яких нівелювалась перевага польського війська. Вночі із 30 на 31 жовтня увесь козацький табір, замаскувавши свій відхід розведенням великих вогнищ, проминув кілька переправ і зайняв заздалегідь підготовлені позиції на старому городищі біля Курукового озера. Тут починалися Дніпрові плавні, тобто густо зарослий деревами і чагарником лабіринт боліт і острівців, малопридатний для бою кінноти, фронтового розгортання багатотисячних загонів і ведення вогню з гармат великого калібру [4, с.27].

Василь Никифоров, священник та краєзнавець м. Олександрії, намагаючись реконструювати місцевість, на якій розгорталась фінальна подія кампанії, доволі скептично оцінив відступ запорожців, стверджуючи, начебто козаки зайшли у непрохідні трясовини, звідки не було виходу, тобто самі себе завели в пастку [34, с.773]. Подальший хід бойових дій, однак, перевертає песимізм дослідника. Хоч супротивник швидко дізнався про відхід повстанців і кинувся навздогін, їм удалося з невеликими втратами дістатися місця призначення і зайняти там оборону. Спроби наступу “з ходу” на козацькі укріплення стали грубою тактичною помилкою польського командувача – кіннота в’язла у трясовині, перетворюючись на зручні мішені для запорожських стрільців, а порівняно нечисленна німецька піхота під час атак на табір повстанців зазнала великих втрат. “Все, що живе, йшло до штурму, але намарно”, – писав один із учасників бою [23, с.101]. Спроби Конєцпольського безперервними атаками зламати опір козаків призвели коронне військо до такого виснаження, що наступного дня самі комісари відправили послів до повстанців, погоджуючись піти на деякі поступки [8, с.155–157].

Хоч основні бойові дії тривали далеко від заселених місць у Дніпрових плавнях, збереглися згадки про боротьбу окремих козацьких загонів на волості. Зокрема, у листі комісарів до запорожського війська від 4 листопада повстанці звинувачувалися у “спустошенні і спаленні Канева” [8, с.216]. Оскільки раніше під час переговорів ця тема не порушувалась, припускаємо, події відбулися вже після бою у гирлі Цибульника, тобто після 29 жовтня. Невідомо, чи йшла мова про розташований “на високій горі над самою річкою Дніпром збудований з дерева” канівський замок, чи про місто, однак цей факт підтверджує ведення повстанцями також запальної боротьби [35, с.44].

За висновком польського історика В. Серчика, у кампанії 1625 р. С. Конєцпольський аж ніяк не домігся успіху – принаймні силою зброї [22, р.91]. Схожою є позиція інших дослідників [наприклад, 4, с.33; 36, с.275]. Водночас украї дивними видаються твердження деяких сучасних українських науковців про “катастрофу”,

яка спіткала козаків у боротьбі з коронним військом [9, с.26]. Сили С. Конецьпольського отримали значну перевагу на початку походу, коли їм вдалося опанувати Наддніпрянщину. Повстанці, однак, дотримуючись оборонної стратегії, зуміли вдало використати умови місцевості і завдали полякам значних втрат у бою біля Куруківського озера. Останні не змогли розбити супротивника і були змушені розпочати мирні переговори.

Джерела та література

1. Szymanowski S. H. Mars Sauromatski i inne poematy / Do druku podał P. Borek. – Kraków : Collegium Columbinum, 2009. – 254 s.
2. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) / П. Кулиш. – М. : Университетская типография, 1888. – Т. 1. – 281 с.
3. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский. – М.–Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – Т. 3. – 303 с.
4. Рудницький С. Козацько-польська війна року 1625 / Стефан Рудницький // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Вип. 3. – Т. 17. – С. 1–42.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – 1620–1647 годы. – М. : Изд. Академии наук СССР, 1954. – Т. 1. – 587 с.
6. Флоря Б. Н. Киевская митрополия, Россия и казацкое восстание 1625 года / Б. Н. Флоря // Славяне и их соседи. – М. : Наука, 1995. – Вып. 7. – С. 144–152.
7. Floria B. Nowe materiały do dziejów powstania kozackiego 1625 roku / Boris Floria // Przegląd Wschodni. – 1998. – Т. 5. – Zesz. 1(17). – S. 27–42.
8. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnymi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / Pod red. J. Niemcewicza. – Lwów : Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. – Т. 6. – 460 s.
9. Брехуненко В. І. Стосунки українського козацтва з Доном як фактор польсько-козацьких відносин / В. І. Брехуненко // Наукові записки Києво-Могилянської академії. – Т. 14 : Україніка та європеїстика. – К., 1999. – С. 24–29.
10. Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси : в 2 т. / П. Кулиш. – М. : Типография А. А. Гутцука, 1877. – Т. 1. – 332 с.
11. Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. / В. П. Марочкін. – К. : Вища школа, 1989. – 111 с.
12. Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй пол. XVI – пер. пол. XVII веков / М. А. Алекберли. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1961. – 271 с.
13. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – В 10 тт. – К. : Наук. думка, 1995. – Козацькі часи до року 1625. – Т. 7. – 624 с.
14. Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого / Б. Н. Флоря // Очерки по истории. – М., 1993. – С. 89–102.
15. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2 : Первая пол. XVII ст. – К. : Типография Корчак-Новицкого, 1896. – 438 с.
16. Górski T. Wojskowość Geregów w czasach Zygmunta III Wazy / T. Górski // Rocznik Tatarów polskich. – 2010. – Nr 10. – S. 105–115.
17. Baranowski B. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. / B. Baranowski // Przegląd Historyczny. – 1948. – Т. 37. – S. 226–287.
18. Брехуненко В. “Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь” : про стереотипи взаємсприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр. // Terra Cossacorum : студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Віктор Брехуненко. – К. : Інститут історії України, 2007. – С. 84–91.
19. Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1960. – 242 s.
20. Kaczmarczyk J. Kozak Tatąt dwa bratanki. Stosunki kozacko-tatarskie w pierwszej połowie XVII w. / J. Kaczmarczyk // Mówią wieki. – 1983. – Nr 4. – S. 1–6, 31; Nr 5. – S. 13–19, 37.
21. Жерела до історії України-Руси. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1908. – Т. VIII. – Матеріали до історії української козащини. – Т. 1. – 467 с.
22. Sierczyk W. The commonwealth and the Cossacks in the first quarter of the seventeenth century / W. Sierczyk // Harvard Ukrainian studies. – Volume II, Number 1, – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Printing Office, 1978. – P. 73–93.
23. Żurkowski S. Żywot Tomasza Zamojskiego / S. Żurkowski. – Lwów : Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1860. – 403 s.
24. Документи російських архівів з історії українського козацтва. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. 1 : Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – 443 с.
25. Мицик Ю. Стислі реєстри Війська Запорізького 10–20-х рр. XVII ст. / Юрій Мицик // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – С. 157–162.
26. Сас П. Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) / Петро Сас // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – С. 167–196.
27. Мицик Ю. Михайло Дорошенко / Юрій Мицик // Україна в минулому. – Вип. 5. – К.–Львів, 1994. – С. 156–171.
28. Алфьоров О. Нашадки гетьмана Олифера Голуба : XVII–XIX ст. / О. Алфьоров // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 17. – С. 58–67.
29. Кулиш П. Материалы для истории Воссоединения Руси. – Т. 2. – 494 арк. / П. Кулиш // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф. 2. – Спр. 13402.
30. Gaşowski T. Bitwy polskie : Leksykon / T. Gaşowski, J. Ronikier, Zdz. Zblewski. – Kraków : Znak, 1999. – 171 s.
31. Plokhly S. The Cossack myth. History and Nationhood in the Age of Empires / S. Plokhly. – Cambridge : University Press, 2012. – 390 p.
32. Стратегия в трудах военных классиков / Под ред. А. Свечина. – М. : Государственное военное издательство, 1926. – Т. 2. – 288 с.
33. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-Цзы; Пер. с кит., предисл. и коммент. Н. Конрада. – М. : ООО “Издательство АСТ”; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558, [2] с.

34. Никифоров В. Кураковский договор казаков с поляками 1625 года / В. Никифоров // Киевская старина. – 1885. – Апрель. – С. 767–773.
35. Мицик Ю. Канівська та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років / Юрій Мицик // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 43–53.
36. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.

Ковалец Т. Р. Казацкая стратегия в восстании 1625 г. в Украине

В статье предпринята попытка выяснить стратегический план казацкого командования в восстании 1625 г. на Приднепровье и проследить его реализацию в ходе боевых действий. Точки зрения исследователей на стратегию казаков в восстании 1625 г. отличаются, но необходима реконструкция предпосылок возникновения этого исторического события, его хода и результата с использованием работ украинских и зарубежных учёных, источниковедческих материалов, архивных документов, мемуаров с учётом всех факторов влияния на эту стратегию.

Ключевые слова: казацкое восстание 1625 г., Марко Жмайло, стратегия, Станислав Конецпольский.

Kovalets T. R. Cossack strategy in the rebellion of 1625 in Ukraine

The article deals with an attempt to investigate a strategic plan of Cossack command in the rebellion of 1625 and to trace its implementation in the fighting. Points of view of researchers on Cossack command in the uprising in 1625 are different, but there is a necessity of reconstruction of preconditions of emergence of this historical event, its progression and result with using works of Ukrainian and foreign academics, sources materials, archives documents, memoirs with bearing in mind all the factors of influence on this strategy.

Keywords: Cossack uprising in 1625, Marko Zhmajlo, strategy, Stanislav Konietspolskyj.

УДК 323.37(477)"18"

С. І. Дегтярьов

ПЕДАГОГІЧНЕ ЧИНОВНИЦТВО КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: СОЦІО-ПРОФЕСІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена специфічній складовій бюрократичного апарату Російської імперії кінця XVIII - першої половини XIX ст. - педагогічним чиновникам. Досліджується питання соціального походження цих службовців, їхньої освіти та професійної якості. За соціальною приналежністю службовці цієї категорії відносилися до різних верств населення, але найбільшу частку складало духовництво і дворянство. Проблема професійної підготовки педагогічних чиновників завжди була актуальною, але протягом останньої чверті XVIII - першої половини XIX ст. повністю так і не була вирішена. При цьому службовці освітньої галузі все ж залишалися найбільш освіченою частиною бюрократичного апарату імперії.

Ключові слова: чиновництво, бюрократія, стан, викладач, освіта, учбовий округ.

Вивчення соціальної структури суспільства на різних етапах його існування допомагає глибше розкрити основні закономірності історичного процесу, специфіку господарського, політичного і духовного життя різних верств населення. До не менш важливих питань слід також віднести процес формування і розвитку бюрократії, оформлення чиновництва як окремої соціальної групи та інших аспектів даної проблеми. Дослідження стану державного апарату Російської імперії, його особливостей на українських землях, у тому числі категорії осіб, які фактично обслуговували потреби держави, починаючи з вищої бюрократії і закінчуючи нижчими чиновниками різних відомств, має велике наукове значення.

Бюрократичний апарат імперії привертав увагу дослідників, починаючи з XIX ст. Вони вивчали правову складову його функціонування [4; 5; 12], деякі аспекти історії чиновництва різних відомств державного управління [1] тощо. У радянський період вчені майже не вивчали історію чиновництва, лише побіжно торкаючись її при дослідженні деяких питань соціальної історії чи історії державних установ Російської імперії [14; 19; 28]. Починаючи з 90-х років XX ст. інтерес до теми російської імперської бюрократії активізувався. З'являються праці, присвячені загальним питанням історії чиновництва та окремим, більш вузьким аспектам цієї проблеми [2; 3; 24].

Службовці закладів освіти були специфічною складовою бюрократичного апарату Російської імперії. І якщо системі народної освіти, окремим навчальним закладам Російської імперії присвячена досить велика література, то службовцям відомства народної освіти окрема увага практично не була приділена. Виключення становлять лише праці російських дослідників Ю.Діссон, В.Морозової, О.Сердюцької та В.Слотіна [11; 21; 25; 26].

Дана робота також присвячена зазначеній категорії чиновників. Зокрема увага буде приділена питанням походження цих службовців, їхньої освіти та професійної якості тощо. У пропонованому дослідженні ми також будемо використовувати по відношенню до них терміни "училищне" та "педагогічне" чиновництво.

Викладацька служба другої половини XVIII – початку XIX ст. не часто давала можливість дослужитися до чину, що давав права потомственного дворянства. Це робило таку службу часто не популярною, а статус самих викладачів у чиновницькому середовищі не був високим. У той же час служба у навчальних закладах мала статус державної і надавала можливість вихідцям з непривілейованих верств населення потрапити до чиновницької "касти" і таким чином змінити своє соціальне становище.